

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ. ПЕРСОНАЛІЙ

С. П. Руда,
пров. наук. співроб., д-р іст. наук

Інституціоналізація історії науки в Україні (початок XIX — середина ХХ ст.)

Наукові праці, що відображали історію науки як самостійну галузь знання, з'явилися у світовій історіографії на початку XIX ст. До них можна віднести як спеціальні роботи з історії медицини, ботаніки, астрономії, так і перші узагальнюючі праці з історії науки В. Уевелла [1], Дж. Дрепера [2], Дж. Мармері [3] та ін. Їх появлі передував досить довгий період накопичення розрізнених фактів з історії науки без їх аналітичного осмислення [4]. Інакше кажучи, становлення історії науки як окремої дисципліни проходило у відповідності з висловленням П. Вайнгарта: «Розвиток окремої системи виробництва знання потребує чимало часу. Спочатку межі цієї системи можуть бути визначені лише з когнітивної точки зору, тобто природою проблем, що породжуються всередині її. І лише значно пізніше ця система інституціоналізується» [5, с. 146].

Справедливість наведеного висловлення не викликає сумніву, проте воно може створити у читача враження розрізненості в часі когнітивного та інституціонального процесів, хоча автор, можливо, і не мав це на увазі. Чіткішим в цьому плані є положення, що належить Р. Уїтлі: «У науці існують два типи

інституціоналізації, два аспекти наукової діяльності — когнітивний та соціальний, — які можуть бути структуровані в більшій або меншій мірі» [6, с. 221]. Соціальну інституціоналізацію він трактує як «виникнення і збереження формальних структур, що об'єднують членів когнітивної структури» [6, с. 227].

Дещо інше визначення терміну «інституціоналізація» зустрічається у А. Титонаса: «Інституціоналізація — певний історичний ступінь у розвитку науки і водночас певний ступінь її організованості» [7, с. 163]. А в більш розгорнутому вигляді його трактовка наведена в монографії В. Онопрієнка: «Процес інституціоналізації науки включає в себе генезис сучасної системи знання, виникнення наукових закладів, організацій, наукових товариств, формування мережі наукових комунікацій у рамках наукового співтовариства та системи внутрішньонаукових соціальних відношень та пов'язаних з ними норм наукової діяльності, а також професіоналізацію останньої. Провідним у цьому процесі було і залишається формування системи наукових організацій, які визначають обличчя науки як соціального інституту» [8, с. 23].

Процес інституціоналізації структури наукової діяльності в основному завершується до початку ХХ століття, а із середини ХХ століття на передній план виходить проблема інституціоналізації її інфраструктури [9]. До інфраструктури відносяться елементи, необхідні для функціонування науки в сучасних умовах: інформаційні процеси в науці, підготовка кадрів, підвищення їх кваліфікації, управління науковими установами, особливості матеріального забезпечення [10]. З цього моменту процеси інституціоналізації науки стають предметом не стільки історико-наукового, скільки соціологічного та історико-наукознавчого аналізу.

Шлях, який пройшла історія науки в процесі її інституціоналізації, був досить тернистим і, на жаль, є нелегким і сьогодні. Це стосується як зарубіжної, так і вітчизняної історії науки. І навіть якщо зосередити увагу на одній з ланок цього процесу — на подіях, що відбувалися на території нинішньої України від початку XIX до середини ХХ століття, — історіографічна база виглядає неповною, фрагментарною, залишаючи широке поле діяльності майбутнім дослідникам.

В Україні перші згадки про історію науки як окрему дисципліну можна знайти в працях вченого-історика, ретельного історіографа Харківського університету Д. І. Багалія. За його даними викладання історії науки на медичному факультеті цього університету передбачалося з перших років його існування, проте проводилося несистематично. Так, на кафедрі фармакології, фармації та лікувальної словесності історію медицини з 1807 р. читав «за власними записками» Коритарі, а після його смерті, з 1810 р. — Ванноті. На кафедрі ветеринарії Екеб-

лад викладав загальний огляд ветеринарної науки відносно її різних галузей, корисності та історії. Згодом додатковий курс історії медицини з 1839 по 1848 рр. викладав в. о. ад'юнкта Лінк. Після введення статуту 1884 р. в Харківському університеті була відкрита кафедра історії та енциклопедії медицини, яка, щоправда, залишалася вакантною до 1905 р. Читався цей предмет викладачами інших кафедр, зокрема в 1887—1888 рр. професором кафедри загальної та експериментальної патології В. П. Криловим, вчителем майбутнього відомого мікробіолога В. К. Високовича [11]. Питанням історії науки приділяли увагу в своїх спеціальних курсах фізіолог В. Я. Данилевський, фізико-хімік М. М. Бекетов та інші професори університету.

Перший ректор Київського університету св. Володимира, відкритого в 1834 р., М. О. Максимович включив до своїх праць із систематики рослинного царства [12, 13] історико-науковий та методологічний огляд систематики рослин, прослідкувавши шлях від перших спостережень до появи перспективних наукових концепцій в цій галузі. У своїх історико-наукових описах він керувався тими ж підходами, які він використав при створенні циклу робіт з історії України, зазначивши, що багато забобонів «походить виключно з невігластва або від напівзnanня істини, спотореної вимислами. Краще всього протистояти цьому книжним розкриттям історичної істини» (цит. за [14, с. 12]). З детального історичного огляду починав викладення свого курсу професор кафедри загальної патології В. В. Підвисоцький. Про це свідчить зміст створеного ним двотомного підручника «Основи загальної патології» (1891—1894).

Другий том, присвячений загальній патології інфекційних хвороб, починається з історичного нарису, що охоплював період від сивої давнини до XIX століття і віддзеркалював розвиток уявлень про паразитарне походження інфекційних хвороб [15]. Деякі викладачі Київського університету не тільки починали свої спеціальні курси з історичних оглядів, а й проводили глибокий літературний та архівний пошук з цього питання. Так, фундаментальну працю професора кафедри патологічної анатомії Г. М. Мінха «Історія прокази і песі» (1890) можна розглядати як серйозне історико-медичне дослідження [16].

Спроба звести викладання природознавчої дисципліни до змісту її історії була зроблена при читанні курсу фізики в Новоросійському університеті [17]. Але і тут дані історико-наукового характеру подавались переважно на початку спеціальних курсів, що, наприклад, практикував М. Ф. Гамалія, викладаючи основи загальної бактеріології [18]. Значну увагу проблемам історії природознавства приділяв І. І. Мечников, перу якого належить аналітичний огляд історії біології в Росії кінця XIX — початку ХХ ст. [19], історико-біографічний нарис, присвячений засновникам сучасної медицини [20], а також низка статей про Л. Пастера, Р. Коха, Е. Берінга, П. Ерліха та інших видатних вчених того часу.

Розвитку історико-наукових досліджень в Україні сприяли наукові товариства природознавців, що функціонували при університетах Києва, Харкова, Одеси. На їх зібраннях заслуховувались доповіді та повідомлення, що стосувались питання розвитку різних галузей науки. Так, на секційних засіданнях Новоросійського товариства приро-

дознавців відбулися виступи Сичевського на тему «Загальні основи історії математики» (1878), Пергамента «Історія виникнення і удосконалення барометра» (1893), Старкова «Історія алгебраїчних рівнянь за справжніми документами» (1892), Срединського «Історичний огляд криптогамічних досліджень в Новоросійськім краї» (1872), Пекаторова «Історичний начерк гіпотез про кристалоутворення, запропоновані до 1873 р.» (1885). Значну кількість виступів складало висвітлення життя і діяльності вітчизняних та зарубіжних вчених: Г. Галілея, Г. Гельмгольца, П. Чебишова, Л. Пастера, А. Де-Барі, С. Переяславцевої та ін. Організовувались ювілейні засідання на честь видатних діячів науки, активним членам товариства присвячувались окремі тома його «Записок» [21, 22].

Отже, на протязі XIX та в перші роки ХХ ст. історія науки в Україні розвивалась завдяки зусиллям окремих вчених, що працювали в університетах та наукових товариствах. Нові можливості, які, на жаль, не вдалося реалізувати, отримала ця дисципліна в процесі становлення Української академії наук. Як відомо, один з її засновників, В. І. Вернадський, чітко розумів необхідність розвитку історії знань, і дехто з його українських колег поділяв цю думку. Так, в «Записці про відділення фізико-математичних наук», складеній за активної участі С. П. Тимошенка, першим серед 40 найважливіших напрямків майбутнього відділення стоять «історія математики, природознавства і географії» [23, с. XVIII]. Проте молода академія України не могла в ті суворі роки здійснити всі свої задуми, і думка про постановку в ній систематичних історико-наукових досліджень була відкладена на невизначений час.

Питання про розробку історико-наукової проблематики в стінах Української академії наук знову постало на порядку денному через 10 років з ініціативи академіка І. А. Малиновського. У квітні 1928 р. він звернувся до Соціально-економічного відділення з листом про необхідність заснування у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) комісії, подібної до Комісії з історії знань в АН СРСР: «З метою полегшення роботи Всесоюзної Академії наук, допомоги в роботі, яку вона вже розпочала, ВУАН повинна вивчити і створити історію знань в Україні..., саме ВУАН має можливість найкращим чином та з необхідною і достойною повнотою і всебічністю виконати цю наукову роботу» [24, с. 115]. У липні того ж року свої думки з цього приводу він виклав на засіданні Ради ВУАН [25, л. 145]. М. М. Крилов, виступаючи в обговоренні питання, запропонував поширити дію Комісії ВУАН не тільки на соціально-економічний, а й на математико-природничий цикл наук. Збори підтримали ідею І. А. Малиновського і постановили передати його доповідь у відділення для детальної розробки плану робіт і структури майбутньої комісії. Масові репресії щодо вчених у 1929 р., смерть І. А. Малиновського на початку 1932 р. зупинили подальше проходження цього проекту.

Проте в листопаді 1932 р. академічна газета «За Радянську академію!» опублікувала статтю, де знову постало питання про організацію постійно діючої комісії при ВУАН для вивчення історії науки України [26]. Через рік, в листопаді 1933 р., Президія ВУАН прийняла рішення про розробку такої академічної структури. За архівними даними, Комісія історії природознав-

ства при ВУАН була створена [27]. Проте жодних матеріалів щодо її діяльності поки знайти не вдалося. Може статися, що і це рішення залишилося тільки на папері.

Поки в Києві обговорювалося питання про організацію комісії з історії знань в рамках ВУАН, в Харкові адепти історії науки шукали інші — позаакадемічні — форми її соціальної інституціоналізації. Одним з можливих варіантів могло стати заснування інституту, до завдань якого входило б поширення на території України природничо-історичних знань.

Навесні 1919 р. комісія при відділі шкільного постачання Наркомосвіти розробила проект організації майстерні для виготовлення шкільного обладнання та підготовки до друку науково-популярних брошур. Проте вчений-ботанік В. І. Талієв, науковий консультант Комітету освіти, завважив, що означений проект не відповідає завданням відомства. Він запропонував створити спеціальну установу, призначену як для широкої популяризації ідей природознавства, так і для пробудження творчих сил населення в галузі вивчення природи. Наприкінці 1919 р. Наркомосвіти затвердив проект створення Інституту вільної народної творчості.

У 1921 р. було переглянуто статут, плани та проекти інституту, і він почав називатися Інститутом розповсюдження природознавства (ІРП). 24 березня 1922 р. ІРП став учбово-допоміжною установою Харківського інституту народної освіти (ХІНО) із збереженням самостійного статусу. Як юридична особа він почав існувати з 13 квітня 1923 р. Загальне керівництво інститутом здійснювала рада, до якої входили завідувачі відділів і провідні спеціалісти. У 1924 р. в інституті вже

налічувалось 35 штатних співробітників і консультантів [28].

Ще в 1921 р. в інституті почали працювати тримісячні загальноосвітні курси з біології. З точки зору пропаганди історії природознавства складала інтерес їх загальна частина, до якої входили такі лекційні теми, як історія розвитку теорії еволюції; ідея розвитку органічного світу та її історія; походження життя; Ламарк та його вчення; дарвінізм; послідовники Дарвіна і нові вчення в галузі розвитку тощо [29].

Роки роботи інституту співпали з важким для країни часом громадянської війни та відбудовчого періоду. Фінанси надходили в обмеженій кількості, виробничі площа скорочувались. Нарешті на початку 1926 р. інститут був повністю позбавлений приміщення, а зібрані матеріали передані іншим організаціям. Проте, незважаючи на короткий період існування Інституту розповсюдження природознавства (1921–1926), його можна вважати першою державною установовою на території України, одним з основних завдань якої була пропаганда досягнень природознавства та його історії.

Черговий крок на шляху інституціоналізації історії науки в Харкові був пов'язаний з історією техніки. Майбутній академік Української академії наук В. В. Данилевський, тоді ще студент Харківського технологічного інституту, вперше прочитав курс лекцій з цієї спеціаль-

ності в Народному університеті свого рідного села Яреськи на Полтавщині. З цього моменту історія техніки стала справою його життя. З його ініціативи в 1928 р. в Харківському інституті народної освіти, Харківському сільськогосподарському інституті, Українському поліграфічному інституті та Всеукраїнському інституті підвищення кваліфікації вчителів були відкриті перші в Радянському Союзі кафедри з історії техніки [30]. Проте для забезпечення стабільної роботи цих кафедр потрібні були кваліфіковані кадри, для чого необхідно було налагодити систему професіоналізації в історії науки. До початку Великої Вітчизняної війни це зробити не вдалося, а з її початком ініціатива впровадження історії науки в систему освіти була відкладена до кращих часів.

Отже, з початку XIX ст. до початку 50-х років XX ст. історія науки в Україні розроблялася окремими дослідниками спонтанно, некоординовано, а організація спеціальних установ з цієї дисципліни (інститутів, кафедр, комісій) відбувалася у вигляді одиничних акцій. Тому цей період, що являє собою перший етап інституціоналізації історії науки в Україні, можна кваліфікувати як стан з низьким ступенем структурованості при відсутності стабільних форм організації, які забезпечили б наступність історико-наукових досліджень та професіоналізацію осіб в цій галузі.

1. Узвелл В. История индуктивных наук от древнейшего и до настоящего времени. — СПб., 1869. — Т. 1–3.
2. Дрепер Дж. Эволюция умственного развития Европы. — М., 1913. — 327 с.
3. Мармери Дж. Прогресс науки, его происхождение, развитие, причины и результаты. — СПб., 1896.
4. Депенчук Л. П. Преемственность в развитии естествознания. — Киев: Наук. думка, 1988. — 127 с.
5. Вайнгарпт П. Отношение между наукой и техникой: социологическое объяснение // Философия техники в ФРГ. — М.: Прогресс, 1989. — С. 131–161.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ НАУКИ В УКРАЇНІ...

---

6. Уитли Р. Когнитивная и социальная институционализация научных специальностей в области исследования // Научная деятельность: структура и институты. — М.: Прогресс, 1980. — С. 218—256.
7. Титмонас А. К вопросу о предпосылках институционализации науки // Социологические проблемы науки. — М.: Наука, 1974. — С. 158—173.
8. Онопрієнко В. Наукове співтовариство: вступ до соціології науки. — К., 1998. — 98 с.
9. Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. — К., 2000. — 301 с.
10. Келле В. Ж. Интенсификация и эффективность в науке // Социальные проблемы и факторы интенсификации научной деятельности. — М.: Наука, 1990. — С. 8—21.
11. Багалей Д. И., Сумцов Н. В., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). — Харьков, 1906. — 329 + XXV с.
12. Максимович М. А. О системах растительного царства. — М., 1827. — 79 с.
13. Максимович М. А. Систематика растений. — М., 1831. — 60 с.
14. Богатчук С. С. Історія України в працях М. О. Максимовича // Матеріали VII наук. конф. молодих вчених. — К., 1997. — С. 12.
15. Подвісоцький В. В. Основы общей патологии. — Т. 2. Тернопатология и общая патология инфекционных болезней. — СПб., 1894. — 305 с.
16. Мілёнушкін Ю. І. Григорій Николаевич Минх и борьба с проказой в России: Страницы из истории учения о проказе // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. — 1949. — № 1. — С. 55—62.
17. Лакур А. П., Аппель Я. Историческая физика. — Одесса, 1908. — Т. 1—2.
18. Гамалея Н. Ф. Основы общей бактериологии. — Одесса, 1899. — 205 с.
19. Мечников И. И. К истории биологии в России за истекающее пятидесятилетие // Акад. собр. соч. — М.: Гос. изд-во мед. л-ры, 1959. — Т. 14. — С. 50—57.
20. Мечников И. И. Основатели современной медицины (Пастер, Листер, Кох). — М.: Научное слово, 1915.
21. Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. — 1888. — Т. 13, вып. 1. Памяти своего первого президента Льва Семёновича Ценковского посвящает Общество. Биография и речи. — 184+VII с.
22. Там же. — 1902. — Т. 24, вып. 2. Памяти своего почётного члена и Президента, Академика Александра Онуфриевича Ковалевского настоящий том посвящает Общество. — 346 с.
23. Збірник праць для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Київі. — К., 1919. — 87+XXXIV с.
24. Малиновский И. А. Письмо социально-экономическому отделению ВУАН об организации исследований по истории науки // Очерки истории естествознания и техники. — 1989. — № 36. — С. 114—116.
25. Протоколы, стенограммы заседания Совета академии и материалы к ним за 1928 г. — Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. 1, ед. хр. 27, л. 1—175.
26. Іваницький С. Організація в ВУАН вивчення історії науки на Україні // За Радянську академію! — 1932. — № 20 (34). — 7 листопада. — С. 2.
27. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 56.
28. Руда С., Костюк Г. До питання інституціалізації досліджень з історії науки України // III Міжнародний конгрес україністів. — К., 1997. — С. 202—206.
29. Огляд діяльності природничих науково-дослідних установ УРСР за 10 років з часу Жовтневої революції // Вісн. природознавства. — 1927. — № 5—6. — С. 318—335.
30. Хренов К. К., Гніп П. І. В. В. Данилевський. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 45 с.